

Een donjon bij de Demer : de middeleeuwse woontoren bij Het Kasteel van Rivieren te Gelrode (gem. Aarschot, Vlaams-Brabant) komt even aan de oppervlakte.

Dirk Pauwels (VIOE)

Bij tuinwerkzaamheden op het domein van het huidige Kasteel van Rivieren, gelegen in een beschermd parklandschap in de fossiele Vorsdonkmeander van de Demer te Gelrode, kwamen dit jaar even onder het maaiveld de zware muurresten van een vierkant gebouw aan het licht. In samenwerking met de huidige bewoner van het kasteel, die in al zijn enthousiasme meer had laten vrijleggen dan noodzakelijk was, en op vraag van het Agentschap RO Vlaanderen – Onroerend Erfgoed, heeft het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) een archeologische registratie van de resten uitgevoerd. Tijdens dezelfde campagne werd ook op een tweede locatie in het domein de muren van voormalige bijgebouwen gedocumenteerd.

De eerste locatie vlakbij het huidige kasteel bevatte resten van minstens twee en waarschijnlijk drie gebouwen.

Fig. 1: zicht op muurresten vanuit NO

De meest in het oog springende muurresten behoren toe aan een middeleeuwse donjon of woontoren waarvan het bestaan tot nu toe enkel uit historisch bronnenmateriaal was gekend. De eerste vermelding van een slot op het domein van het kasteel van Rivieren gaat schijnbaar terug tot de 12de eeuw, de vroegst gekende heer is Karel II van Aarschot. De bouw van het eerste kasteel van Rivieren wordt op basis van de bronnen rond het midden van de 13de eeuw gedateerd, de vroegste afbeeldingen ervan stammen uit het einde van de 16de eeuw: de prachtige tekeningen in de albums van hertog Karel Van Croÿ tonen een imposante vierkante toren. Het uitzicht van de toren, met zijn kruisramen, uitgekraagde en gekanteelde weergang, hoge leien dak en dubbele schoorsteen, zou het resultaat zijn van herstellingen na de beschadigingen in de woelige jaren 1488-1489. De tekening geeft nog mooi de traditionele tweeledigheid weer: enerzijds de door water omgeven donjon die via een houten ophaalbrug is verbonden met het neerhof, dat op zijn beurt door een gracht is afgebakend van en door een houten brug verbonden is met de omgeving.

1764 wordt algemeen aangehaald als een cruciaal jaar in de teloorgang van de donjon. In dat jaar liet Charles Henry Dirix de Bretel, secretaris van keizerin Maria-Theresia, 'het kasteel heel ende gansch afwerken' en op het pachthof een huis van 'plaisantie' bouwen. Hiermee lijkt de donjon weliswaar uit het zicht te zijn verdwenen, maar toch blijft hij duidelijk verderleven in de latere kadastrale kaarten tot in de 80er jaren van de 19de eeuw, wanneer Baron Oscar van den Eynde de Rivieren als laatste kasteelheer het huidige kasteel laat bouwen. Een kadastrakaart van 1889 bevat vervolgens geen enkel spoor meer van de donjon. Pas in 2007 duikt het gebouw in de bovenvernoemde omstandigheden terug op.

De vierkante donjon meet 10,06 x 10,06 m en heeft een muurdikte van 2,10 m. Opgaand muurwerk en fundering zijn nog tot bijna 3 m hoog bewaard. Tegen de verwachtingen in – zelfs de bovenvernoemde tekening liet door zijn donker kleurgebruik veronderstellen dat de toren in ijzerzandsteen was opgetrokken, is het gebouw voor zover bewaard volledig opgetrokken Gobertangestein. Aan de buitenzijde is zowel het opgaand muurwerk als de fundering in mooi bekapte blokken (fig. 2), aan de binnenzijde is de fundering in ruwer bekapte Gobertange.

Fig. 2: getrapte fundering

Binnen- en buitenparament van de muren bestaan uit wigvormig en rechthoekig bekapte blokken met occasioneel lengtes van meer dan 100 cm en 10-15 cm dik, de muurkern is samengesteld uit onregelmatige steenblokken. In de noord- en zuidmuur is nog telkens één vierkant stellinggat aanwezig. Onderaan verbreedt de fundering dmv drie trappen tot een totale breedte van 4,10 m. Zelfs de 'steenplaten' van deze trappen zijn in vermeldde

steensoort, en op de hoeken van de constructie geven zij een mooi effect 'in verstek' (fig. 2). Op hun beurt rusten deze trappen, die samen 40-50 cm hoog zijn, op in de bodem ingeheid funderingspalen, die in de natte alluviale vlakte van de Demer voor de nodige stabiliteit voor het gebouw moesten zorgen. De doormeter van de palen schommelt tusen 20 en 30 cm, hun lengte kon niet worden achterhaald. Toch konden zij niet verhinderen dat tenminste aan de zuidzijde de getrapte fundering naar binnen ging klinken.

Aan de binnenzijde van de toren gebeurt de overgang van fundering naar opgaand muurwerk door middel van een 25-30 cm brede richel. Aan de noord- en zuidzijde van de donjon zetten telkens 3 rechthoekige pilasters aan op deze richel. Volgens Frans Doperé, die zijn geoeffende oog over het gebouw heeft laten gaan, droegen deze pilasters, die veel hoger moeten zijn geweest dan de bewaarde 100 cm, de balken van het plafond van de gelijkvloerse kelder. Aan de binnenzijde is de noordelijke hoek van de toren afgeschuind, een aanwijzing dat zich hier een in de muurdikte uitgespaarde trapgang bevond die een interne verticale circulatie tussen de verschillende niveaus toeliet.

Tegen de noord- en oosthoek van de donjon (fig. 1) aan werd later een bakstenen gebouw opgetrokken dat, te beoordelen naar één vrijgelegde hoek, rustte op een fundering van ijzerzandsteenblokken met daaronder baksteenpuin. Aan de ander kant waren de baksteenmuren opnieuw koud gezet tegen een zware muur/fundering in ijzerzandsteenblokken, waarvan tenminste een gedeelte herbruikmateriaal is. De binnenmuren van de baksteenbouw, in een veel minder verzorgd metselwerk, staan ook weer in koud verband tegen de baksteenbuitenmuren. Onder een groot deel van deze bouw strekte zich een overwelfde kelder uit die volledig met bouwpuin was opgevuld.

Interessant is de ijzerzandstenen muur, die, met zijn verbreding aan de donjonzijde, volgens Doperé mogelijk een onderdeel zou kunnen zijn van een poortgebouw. Opvallend element was alvast de halfronde pilaster in gelijkaardige blokken die in de muur was geïncorporeerd (fig. 3).

Fig. 3: ijzerzandstenen muur met halfronde pilaster

Vast staat dat de muren van dit gebouw, die op een fundering in onregelmatig bekapte ijzerzandsteenblokken rusten, nog verschillende meter onder het gazon en de huidige inrit verderlopen. De bovenkant van de muren vertonen duidelijk sporen van brand.

Uit wat voorafgaat kunnen wij besluiten dat wij met een aantal gebouwen te maken hebben die elkaar in de tijd opvolgen en gedeeltelijk elkaars bouwmateriaal herbruiken:

- een donjon in Gobertangesteent
- een 'poortgebouw' in ijzerzandsteenblokken, waarvan sommige blokken duidelijk herbruikt zijn. Zijn zij een indicatie voor een oudere donjon in dit type steen, waarvan de blokken werden herbruikt bij de bouw van het poortgebouw voor de nieuwe Gobertangedonjon?
- een baksteenbouw die – te oordelen naar de baksteenfragmenten in de mortel aan de bovenzijde van de donjon – de toren én het 'poortgebouw' incorporeerde. De baksteenbouw rust op herbruikte ijzerzandsteenblokken, van het poortgebouw of van de oudere donjon? De bouwnaden en het kwaliteitsverschil in metselwerk tussen buiten- en binnenmuren van de baksteenbouw wijzen op verbouwingen.

Als wij ons concluderend beperken tot de resten van de donjon, kunnen wij enkel besluiten dat alles in het werk werd gesteld om met dit gebouw een gevoel van macht, status en rijkdom te communiceren. De afmetingen van zijn plattegrond maken hem tot één van de grootste van Vlaanderen, en als wij dit gegeven combineren met een verticale opeenstapeling van 4 of 5 activiteitsniveaus (opslag, ontvangst, wonen, slapen, opslag/verdediging: zie Doperé en Ubregts 1991) eindigen wij sowieso met een imposant bouwwerk dat best 15 m hoog kan zijn geweest. Maar behalve macht werd ook rijkdom geëtaled: de fijne afwerking van het metselwerk, tot aan de funderingen toe, en dit in een streekvreemd gesteente dat waarschijnlijk over Gete en Demer moest worden aangevoerd, spreekt in dit opzicht boekdelen. Dit imposante bouwwerk dat de bocht van de Demer domineerde, en dat met zijn bleke kleur zal hebben afgestoken tegen de weinige andere monumentale gebouwen in lokale ijzerzandsteen, zal ongetwijfeld tot de verbeelding hebben gesproken. Gedurende enkele jaren zal de locatie het toneel van een bouwverf zijn geweest, maar welke van de gekende heren van Rivieren verantwoordelijk was voor de bouw van dit statement van macht en welvarendheid is vooralsnog onzeker. Het bronnenmateriaal maakt het midden van de 13de eeuw aannemelijk, Doperé dateert het gebouw op basis van de steenhouwtechniek vóór 1400-1420. Dendrochronologisch onderzoek van de funderingspalen kan in dit opzicht tenminste een *terminus post quem* bieden, maar de eerste resultaten van het onderzoek van de houtmonsters worden nog afgewacht.

De tweede locatie ligt wat verder westwaarts nabij de Moutlaak, een beek die het domein doorkruist. Hier beperken de resten zich behalve een klein stuk baksteenvloer tot enkele muren/funderingen in baksteen of een combinatie van baksteen, ijzerzandsteen en een occasionele bekapte blok Gobertange steen. De kadasterkaarten duiden op deze plek een aantal bijgebouwen van het kasteel aan, die klaarblijkelijk met behulp van recuperatiemateriaal uit andere gebouwen werden opgetrokken. Tussen de muren kwam een 1/24 daalder (thaler) van 1786, geslagen onder Frederik de Grote (1740-1786), aan het licht met op de voorzijde het gekroonde monogram RF in Antiqua schrift, op de keerzijde de vermelding 24 / EINEN THALER / A.

Bibliografie:

Doperé F. & W. Ubregts, De donjon in Vlaanderen. Architectuur en wooncultuur, in: Acta Archaeologica Lovaniensia – Monographiae 3, Leuven, 1991.

Verlinden E., “Het eerste gehucht van Aarschot”. De ontwikkeling van de dorpsgemeenschap van Gelrode, vanaf haar ontstaan tot het einde van het Ancien Régime, ongepubl. Lic. Thesis KULeuven, 2002-2003.